

הסחר הבינלאומי של ארץ-ישראל בתקופה הביזאנטית*

ירון דן

רק מעט ידוע על הסחר הבינלאומי של ארץ-ישראל בתקופה הביזאנטית. כידוע המסחר בעולם העתיק כמעט שלא עסק במוצרים בסיסיים, אלא הוקדש בעיקרו לסחורות יקרות ואף למוצרי-מותרות שהרווח מהם היה גדול. על-כן דומה שלא חל שינוי עקרוני באופיו של המסחר מאז התקופה ההלניסטית-רומית.

דיוננו מסתמך בעיקר על ידיעות ספרותיות שאינן מרובות, וכמעט על הממצאים שנתגלו בחפירות הארכיאולוגיות כיישובים מן התקופה הביזאנטית.

הייצוא

ידועים כמה מוצרים שיוצרו בארץ-ישראל, יוצאו לחוץ-לארץ וזכו לתהילה ולתפוצה רבה. המקום הראשון שמור ליינות ארץ-ישראל ובייחוד לאלה של עזה ואשקלון, שנשלחו במאות הרביעית עד השביעית לארצות השכנות, מצרים וסוריה, כמו גם למערב-אירופה, כגון לאיטליה, גאליה ועוד. יינות-ערים אלה היו יקרים והם עלו בעיקר על שולחנם של עשירים.

עוד בחיבור הידוע מן המאה הרביעית, 'תיאור העולם כולו',¹ שמחברו אנונימי, מופיעות עזה ואשקלון כערי-מסחר חשובות, תוך הדגשת יינן המשובח: 'אשקלון ועזה ערים חשובות והומיות כמסחר ושופעות הכל, שולחות לכל ארץ סוריה ומצרים את היין הטוב ביותר (vinum optimum)'.²

בספרו של מרקוס הדיאקון יש ידיעות על סוחר-יינן מצריים שישבו בראשית המאה החמישית במאיומאס, עיר-הנמל של עזה. סוחרים אלה, וזהו עיקר עניינו של המחבר הנוצרי, חיזקו בעיר את הנצרות.³ כפפירוס מאוכסירינכוס שבמצרים, מן המאה החמישית או השישית, המכיל רשימת מצרכים שהיו מצויים בספינה, נזכרים כדי יין אשקלוני.⁴

* הדברים נכתבו בעקבות הרצאה בכנס חוקרים שנושאו היה 'חקר ארץ-ישראל מתקופת המשנה והתלמוד ועד הכיבוש העות'מאני (קשרי כלכלה, תנועת אוכלוסיה, עליה לרגל)', שנערך מטעם המכון לחקר ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי בניסן תשמ"א בירושלים.

1 *Expositio toutius mundi et gentium*, c. 29, ed. J. Rouge, Paris 1966, p. 162. יש ראיות שונות לגידול גפנים באזור זה. על גידול גפנים משוכחות ליין בנגב. ראה: א' נגב, ערים במדבר, תל-אביב 1966, עמ' 42. על גתות לדריכת ענבים בשבטה, למשל, ראה: הנ"ל, שבטה, אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ב. ירושלים תשל"א, עמ' 526.

2 ש' קליין (עורך), ספר היישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 166 [להלן: ספר היישוב].

3 חיי פורפיריוס, האפיסקופוס של עזה: & H. Gregoire, eds. *Vie de Porphyrius...*, 58, M.A. Kugener, Paris 1930, p. 47

4 פפירוס אוכסירינכוס, מס' 1924, שורה 3 (ראה עור כיחס לרשימת מצרכים זו להלן, הערה 12).

כמאה השביעית ידוע על יין משוכח ויקר שהובא לאלכסנדריה מארץ-ישראל, אולי מאחת הערים הנ"ל, לפאטריארך יואנס (יוחנן) 'גומל החסד' (אֶלְאִימוֹן), שסירב לשתותו מטעמי פשטות וביקש תחתיו יין מקומי (מאָאוּטִי) זול.⁵ יינן של אשקלון ועזה הגיע, כאמור, אף לארצות אחרות ורחוקות במערב.⁶

על קשרי מסחר בין קונסטנטינופול לנמלי סוריה ופיניקיה ידוע מסיפור-אגדה מן המאה השביעית;⁷ וכן שומעים אנו, ביחס למאה השביעית, על שני סוכני-מסחר ממוצא יהודי שהיו להם קשרי משפחה בערי-חוף של ארץ-ישראל.⁸

ב'תיאור העולם כולו' אנו קוראים עוד אודות ערים שונות ובהן 'בית-שאן (סקיתופוליס)... השולחות כלי פשתן לכל העולם ומצטיינות בכל שפע'.⁹ המחבר מוסיף את צרפתה (Sarafata) שבפיניקיה, קיסריה, ניאפוליס (שכם) ולוד, השולחות ארגמן אמיתי (Purpura alitina). 'כל הערים הנזכרות מפורסמות ופוריות הן [ושופעות] בר, יין ושמן וכל טוב. [חמצא] איפוא כמקום כארץ פלסטינה הנקרא יריחו את דקל ניקולאוס הקטן ודקל אחר קטן יותר ומין דקל למחצלאות וכל מיני תפוחים'.

מן הדין להוסיף שחריות הדקל שימשו גם לקליעת סלי-נצרים, תחום שהנזירים הרבו לעסוק בו. בין היתר ידוע שיואנס (יוחנן) מדמשק (אמנם כנראה לאחר שנת 716) נשלח ממנזר מר סבא לדמשק למכור סלים שקלע.¹⁰ מן המפורסמות הוא שבית-שאן (סקיתופוליס) הצטיינה בכלי הפשתן שלה (lintheamen) והיא נזכרת כעיר ראשונה במעלה, אף לפני טארסוס שבקיליקיה, בצו המחירים המכסימאליים שפרסם הקיסר דיוקלטיאנוס בשנת 301 לספירה.¹¹

בדברים שהבאנו לעיל מ'תיאור העולם כולו' שנכתבו כמאה הרביעית, נזכרות ערים שחצטייננו בייצור ארגמן, שהיה חומר חשוב לצביעת בדים. מכאן נראה שהיתה תעשיית בגדים מפותחת באזור

5 ראה: חיי יואנס אֶלְאִימוֹן, H. Delehaye, *Analecta Bollandiana*, 45 (1927), p. 24, 10. הדברים אמורים כמאה השביעית, כימי הכיבוש הפרסי של ארץ-ישראל. תודות נתונה לידידי צ' ברס שהזכיר לי עניין זה.

6 ביחס לאספקת יין למערב ראה: Sidonius Apollinarius, *Carmina*, VIII, Monumenta Germaniae Historica (Auctores Antiquissimi) [MGH (AA)], ed. Lütjohann (1887), p. 242; Cassiodorus, *Variae*, XII, 12; MGH (AA), XII (1891), p. 369; Gregorius of Tours, *Hist. Francorum*, III, 19 (עזה), וכן גם: idem, *In Glorian Confessorum*, c. 64. גם המשורר קוריפוס. בן אפריקה, מזכיר את עזה ואשקלון (מלבד Sarepta) ed. C. Holm (Sarepta), III ll. 85 ff. MGH (AA) III 1878, p. 139. ונשאלת השאלה האם הכיר את תוצרתן באפריקה או בקונסטנטינופול? מאוחר מאלה, אך גם פחות ברור לגבי אספקת יין הוא: Isidorus of Seville, *Etymologicae*, XX, ed. W.M. Lindsay, Oxford 1911, pp. 3, 7 (על יין עזה). על סותרים סוריים במערב בתקופה הרומית ובתקופה הנדונה. עיין: L. Bréhier, 'Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du moyen-âge (Ve-VIIIe siècle)', *Byzantinische Zeitschrift*, XII (1903), pp. 1-39.

7 ראה: B.N. Nelson & J. Starr, 'The Legend of the Divine Sureties...', *Annuaire de l'institute de philologie et de histoire orientales et slaves*, VII (1939-1944), pp. 289, 291, 293.

8 ראה: דן, 'שני סוחרים יהודים במאה השביעית', ציון, לו (תשל"א), עמ' 1 ואילך.

9 תיאור העולם כולו, 31, מהדורת רוז'ה (לעיל, הערה 1), עמ' 163, 164; וספר היישוב. שם.

10 Joannes Hierosolymitanus, *Vita Joannis Damasceni*, c. 26, *Patrologia Graeca*, 94, I, col. 465c.

11 לצו המחירים ראה: T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, V, Baltimore 1940, pp. 387 ff. ראה גם: A.H.M. Jones, 'The Cloth Industry under the Roman Empire', *Economic History Review*, II ser., XIII, 2 (1960), p. 185. חשכ"ד, עמ' 376.

הובלת מטען על גמל. מתוך פסיפס כנסייתי אליה הקדוש שבנגב הצפוני, ליד קיבוץ כיסופים, משנת 576 לספירה (על-פי רודולף כהן)

פסל - דאוויד 175 קלס (ניצח יואלגו פסיפס)
 ימנינו הובל - גמל מטען
 מיביל גמל
 נקרא בריסעם כסא אורי פיקוס

זה. יש לשער כי השפע והפוריות בסוגים נוספים של תוצרת חקלאית — כפי שמורה הקטע שהובא לעיל — היו נחלתו של אזור זה גם בתקופה הביזאנטית.

באשר לדקל, בו הצטיינה יריחו זה מכבר, ראוי להוסיף שמארכיון הפפירוסים של ניצנה (בייחוד בפפירוסים מס' 90-91) אנו למדים על גידול תמרים בנגב, ובייחוד בסביבות ניצנה, במאות השישית והשביעית ועל ייצואם למצרים. התמרים מן הנגב נרכשו על-ידי סוחרים או סוכניהם שפעלו שם כחבורה. המוכרים או בעלי המטעים היו עשויים להיות אדם פרטי בניצנה, קהילת היישוב כולו או

דריכת ענבים בגת. מתוך פסיפס כנסייתי הקדושים לטו ופרוקופיוס, סמוך להר-נבו, המאה השישית לספירה (על-פי סאלר ובאגאטי)

אולי הכנסיה והמנזר — כפי שאפשר אולי ללמוד מן המלה *κοινωνία*, המחזקת את האפשרות האחרונה.¹²

ברשימת המיצרכים המופיעה בפפירוס הנ"ל מאוכסירינכוס נזכרים גם דגים כבושים מעזה וכן כדים ריקים מאשקלון ומעזה. יתכן כי מדובר בכדים שייבאו משם, אך יותר סביר כי כבר אז שימשו כדים אלה מידת-קיבול.¹³

ראוי לציין שסטפאנוס הביזאנטי, שחי כנראה במאה השישית, מדבר על כדים מעזה הקרויים על שם מקום ייצורם — *κέραμοι Γαζῖται* — והוא הדין ביחס לאשקלון: *Ἀσκαλωναῖα κεράμια*.¹⁴

12 התמרים נמכרו לפי סלים — *κοῦκια* (שהיא מלה מצרית) וראה הערותיו של קרמר לפפירוסים 90-91: C.J. Kraemer, *Excavations at Nessana*, III, Non Literary Papyri, Princeton 1958, pp. 261 ff.

13 לעניין הייצוא מארץ-ישראל למצרים עיין גם: A.C. Johnson & L.C. West, *Byzantine Egypt. Economic Studies*, Princeton 1949, p. 148. המחברים מציגים כאן פפירוסים נוספים בהקשר הנדון, אך לא ברור אם כולם שייכים כאמת לתקופה הביזאנטית. אגב, בירושלמי, כתובות ז ח, לא ע"ג (ומקבילות) אנו קוראים: 'כלי פשתן הדקין הבאין מבית שן ככלי צבעונין הן'. ושם, א ב, לט ע"ג מסופר על קניית עזיל (מטווה) קטן בבית-שאן. השווה: ספר היישוב, א, עמ' 17, מס' 8-9.

14 סטפאנוס הביזאנטי, אתניקה, מהדורת מיינקה, ברלין 1849 — גרץ 1958, הערך *Γαζα*, עמ' 194. וביחס לאשקלון — שם, עמ' 132.

בציר. מתוך פסיפס הכנסייה בהר־נבו (על־פי סאלר ובאגאטי)

ידוע שאחד מענפי הייצוא הראשיים מארץ־ישראל למצרים בתקופה ההלניסטית (התלמית) היו עבדים ושפחות, כפי שעולה, למשל, מפפירוס־זנון. ברם, איננו יכולים לומר זאת ביחס לתקופה הנדונה, אף כי ידוע על סחר־עבדים בתוך הארץ ויש כידינו לפחות נתון ברור אחד על קניית שפחה באשקלון והעברתה למצרים במאה הרביעית, תמורת שמונה־עשר סולידים.¹⁵ ספק רב אם השפעת הכנסייה הנוצרית היא שדכאה שוק זה. סביר להניח שהדבר נבע יותר מנסיבות חברתיות וכלכליות. בנוסף לכל אלה ראוי לציין מזכרות ותשמישי קדושה שיוצאו מארץ־ישראל או נקנו על־ידי צליינים ערב שובם למולדתם מן המקומות הקדושים; בין אלה אפילו שרידים של עצמים מקודשים ושל עצמות־קדושים (reliquiae).¹⁶

הייבוא

ידיעותינו על יבוא לארץ־ישראל בתקופה זו מועטות. לעתים אנו שומעים על הבאת תבואה מעבר־

U. Wilcken, 'Papyrusurkunde über einen Sklavenkauf aus dem Jahre 359 n. Chr.', *Hermes*, XIX 15 (1884), pp. 417 ff.

M. Avi-Yonah, 'The Economics of Byzantine Palestine', *Israel Exploration Journal*, VIII 16 ראה: (1958), p. 45

הירדן המזרחי ליהודה, למשל, לצורכי המנזרים ביהודה, ובמקרה אחד שומעים אף על יבוא קטניות מאותו אזור.¹⁷

כאמור, עזה היתה מן הערים המפורסמות ביין שייצאה, אך אפשר שיש בידינו עדות על יין שהובא לעזה או לעיר-חוף אחרת בדרום הארץ. המקור הינו קובץ שאלות ותשובות נוצרי, שבמרכזו הנזירים וארסאנופיוס ויואנס שחיו במאה השישית מדרום לעזה. נזירים אלה היו כתובת לשאלות ופניות מצד הדיוטות ואנשים מורמים מעם, אנשי כנסיה ונזירים. לפי שאלה שהופנתה על-ידי אפיסקופוס של עיר-חוף (עזה?), הקרובה כנראה למקום מושב שני הנזירים, הציעו לו אחדים מאנשי השלטון העירוני בעירו, כי בתמורה לויתורו על הפטור ממכס על יין שהובא למעגני הכנסיה, יעניקו הם לכנסיה טובת-הנאה. שני הנזירים ענו לאפיסקופוס בשלילה, ותשובה זו כנראה הלמה את דעת השואל.

אם מדובר, כפי שאנו סוברים, בעזה, ניתן לשער שהכוונה ליינות מסוגים שלא היו מופרים בעיר. יתכן כי עניינם הרב של ראשי השלטון העירוני בביטול הפריבילגיה של הכנסיה המקומית, יש משום רמז לכך שהפטור לכנסיה גרם לתחרות פרועה, שפגעה בסוחרי העיר ויצרני היין המקומיים, שאולי גם ראשי העיר היו ביניהם. אין זה מן הנמנע שהיו אנשים בעיר שניצלו את הפריבילגיה, אולי על-ידי מתן שוחד לכנסיה, ושמה היתה גם פגיעה מצד הכנסיה בסוחרי היין בעיר. כלומר, שהיא עצמה היתה בת-תחרות לא הוגנת אשר יכלה לנצל לטובתה יתרון כה משמעותי של פטור ממכסים שהוענק לה.¹⁸

כדומה לייבוא היין לארץ-ישראל המשופעת ביינות, אנו שומעים גם על יבוא דבלים מאטיקה לארץ-ישראל שהצטיינה בתאניה.¹⁹

אחד מענפי הייבוא לארץ-ישראל, שידיעותינו עליו מקורן בממצא הארכיאולוגי, הוא כלי-חרס מצפון-אפריקה, מצרים, קפריסין ואף ממערב-אסיה הקטנה. כלי-חרס מן התקופה הרומית המאוחרת וכן מן המאות החמישית והשישית נתגלו במקומות שונים בדרום הארץ, בצפונה ואף בעבר-הירדן המזרחי. ראוי לציין גם את קערות הכתישה הגדולות (mortaria), שמקורן ככל הנראה בצפון-סוריה. על אלו נמצאו במקרים רבים שמות כיוונית או לטינית, כנראה שמות הקדרים.²⁰

17 ביחס לחיטה שהובאה מעבר-הירדן המזרחי ראה: Antonius Chozibita, *Vita Georgii Chozebitae*, 25, Analecta Bollandiana, VII (1888), p. 124 ועל כך ראה גם בכיורגאפיה של סאכאס: Kyrillos von Skythopolis, *Leben des Sabas*, 81, ed. E. Schwartz, Leipzig 1933, p. 186. בשני המקורות מדובר בקניית חיטה. לגבי חיטה וקטניות כתרומת אנשי מידבא, ראה קירילוס, שם, עמ' 136. למראי-מקומות נוספים, ראה: 'דן, המציאות החברתית בארץ-ישראל במאות הששית והשביעית, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור. האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז, עמ' 430, הערה 31'.

18 המקור היווני של הפרשה המתוארת, ראה ספר וארסאנופיוס ויואנס The Book of Biblos of Varsanoufios (and Johannes Nikodemos Hagioreite, Venice, 1816 = ed. S. Schonias Volos 1960 = 835, repr. Thessalonike 1974, pp. 503-504). מהדורה צרפתית — L. Regnault, P. Lemaire & B. Outier, Solesmes 1972, pp. 503-504.

19 פרוקופיוס מעזה, מכתב 133: Procopii Gazaei, *Epistolae et declamationes*, 133, eds. Garzya & Loenertz, Naples 1963, pp. 67-68. במכתב זה מודה פרוקופיוס לידידו וכן עירו, דיודורוס, עורך-הדין שישב בקיסריה, על חשורתו שכללה דבלים מאטיקה, אותן שלח לעזה.

20 לכלי החרס השונים עיין: J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, pp. 41 ff., 413, 420. מוזכרים כלי-חרס מסוף המאה השישית ותחילת המאה השביעית מניצנה ואל-כרך. ראה גם: idem, 'North Syrian Mortaria', *Hesperia*, 36 (1967), pp. 133 ff., 342-344. בעמ' 343-344 ישנה טבלת המקומות בארץ-ישראל שבהם נמצאו כלים אלה. תודתי נחונה לגבי 'יעל ישראלי ממזיאון ישראל שהפנתה חשומת-לבי לנושא כלי-החרס המיובאים ואף הפנתה אותי לספרות המחקר הנ"ל ולחלק מן הנתונים שלהלן. ראה: שרה כן

לבסוף, מכחוכת משנת 508 ברצפת הפסיפס שנחשפה בבית-הכנסת על שפת ימה של עזה, נמצאו למדים על שני סוחרי עצים יהודים בעיר, שהיו בוודאי יבואנים אמידים. לא ידוע מהיכן הביאו את העץ (מן הלבנון?).²¹

סחר-מעבר

גם בתקופה הביזאנטית הוסיפה ארץ-ישראל לשמש בתפקידה המסורתית כארץ-מעבר לסחרות. נתיב-סחר עיקרי עבר מן המזרח הרחוק ודרום-מזרח אסיה לקונסטנטינופול ולמעבר. כך, למשל, אנו שומעים על סוחר אילתי שהוביל שתי ג'רפות ופיל מהודו דרך עזה לקונסטנטינופול.²² חשיבותה של ארץ-ישראל כארץ-מעבר אף עלתה כמאה השישית. כידוע, יוסטיניאנוס ניסה לקשור קשרי מסחר ישירים עם הודו ומזרח-אסיה, בעיקר בענף המשי הגולמי. הוא ביקש לנצל לשם כך את נתיב ים-סוף, כדי להשתחרר מן התלות בדרכי פרס. עוד בטרם היה לשליט יחיד, הצליחה ביזאנטיון, באמצעות בעלת-בריתה חבש הנוצרית, לכבוש את חמייר (תימן). ששלטה על מיצר באב אל-מנדב, ולחסל את השלטון היהודי העוין שם. אמנם תכניתו נחלה בסופו של דבר כישלון, אך נראה שכוונות הקיסר להגשים מטרתו לא עברו כליל מן העולם. בימיו הוחזר האי יוֹטָאָה שבמפרץ אילת לשלטון מלא של ביזאנטיון. האי שימש תחנת-מעבר חשובה לסחרות היקרות מן המזרח וכו נגבו מכסים שהיוו הכנסה נאה לאוצר הביזאנטי.²³

סחר השירות בחסות או בשליטה ערבית הורגש היטב כעבר-הירדן המזרחי ובנגב. כפי שמלמדת הפריחה של ערים ועיירות בדרכי האורחות שנהנו ישירות או בעקיפין מן המסחר הזה. התעורות ושיגשוג ניכרים ביישובים שונים אף בפרק-זמן מאוחר של התקופה הביזאנטית, כגון

אריה, פרק 'מימצאים', בתוך 'אהרונ', 'סקר בין רפיח לנחל מצרים', עתיקות, ז (חשל"ד), עמ' 91 ואילך. המחברת מציינת חומר קראמי מן המאות השלישית, הרביעית והחמישית (למשל נרות מטיפוס צפון-אפריקאי) וכן קערות-כתישה גדולות. גם בארץ, למשל, בתל כיסאן נמצאו כלים שמקורם במערב-אסיה הקטנה ובייחוד כלים פוקאים. ראה: J. Birds & J.B. Humbert (eds.), *Tell Keisan (1971-1976)*, Paris 1980, chapter V: pp. 51 ff. (by J. Landgraf), 'La Ceramique byzantine', pp. 51 ff. אגב, רבים מן הכלים המצוינים על-ידו הם מפרק-זמן מאוחר ובוודאי ניתן לשייכם באופן כללי למאות החמישית-השביעית. כלים אלה נפוצו בארצות רבות של הים-התיכון. למפת תפוצתם ראה: J.A. Rily, 'The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarea Hippodrome', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 218 (1975), p. 65. תודתי נתונה למר דוד אדן שהעירני אל הקראמיקה בתל-כיסאן. וכן ראה: 'הירשפלד, שרשרת מצודות ביזאנטיות לאורך דרך-הספר המזרחית של הר חברון', קדמוניות, יב (תשל"ט), עמ' 78.

21 לכתובת ראה: B. Lifshitz, *Donateurs et fondateurs dans les synagogues Juives*, Paris 1967, no. 73a. וכן א' עובדיה, 'בית הכנסת בעזה', קדמוניות, א (תשכ"ט), עמ' 124 ואילך; A. Ovadia, 'Excavations in the Area of the Ancient Synagogue at Gaza (Preliminary report)', *Israel Exploration Journal*, XIX (1969), pp. 193 ff., esp. 195-196.

22 ראה טימותיאוס מעזה, 'על בעלי החיים', 24: *Excerpta ex Timotheus ex Gazaei libris*; M. Haupt (ed.), *de animalibus*, *Hermes*, III (1869), p. 15; Timotheus of Gaza, *On Animals*, *Ἐπι Ζῴων Fragments...*; F.S. Bodenheimer & A. Rabinowitz (translation & commentaire), Paris-Leiden 1949, p. 31.

23 ראה: 'דן, 'יהודים במסחר הימי באוקיינוס ההודי לפני תקופת האיסלאם', מחקרים בתולדות עם ישראל וא"י (אוניברסיטת חיפה), ה (תש"ם), עמ' 153 ואילך. באשר לג'זירת פרעון המוכרת שם, עמ' 22, כהצעת זיהוי המקובלת על מחבר המאמר הנ"ל, ראוי להדגיש שבאי נמצאו מבנים ביזאנטיים, שעליהם הקימו הצלבנים את ביצוריהם.

על האי ראה: ב' רותנברג, תגליות סיני, רמת-גן 1967, עמ' 168 ואילך ובייחוד דברי א' השמשוני, שם, עמ' 175 ואילך.

בגרסה (גרש), בוצרה, דרעה (אדרעי), אום-ג'מאל ומידבא.²⁴ הסוחרים בני חצי-האי ערב ואנשי חג'אז ומכה בראשם הגיעו לארץ-ישראל ולסוריה עוד לפני הכיבוש המוסלמי של אזורים אלה (כמאה השביעית). נראה שביקורי הסוחרים הערביים הפכו לסדירים ורגילים יותר ויותר במרוצת התקופה, ובעיקר לקראת סופה.

מכה, הודות למיקומה, הפכה לתחנת-מסחר חשובה ביותר בדרכי המסחר שמדרום לצפון, היינו אל הקיסרות הביזנטית. כאמור, המאבק בין פרס וביזאנטיון הועיל למכה וסוריה — הם נעשו שליטים על נתיבי המסחר בדרום; הן המסחר הימי והן היבשתי-המסורתי בו הובילו צפונה, בייחוד בשמים. אנשי מכה וחג'אז הגנו על השיירות או שהיו בעלי שיירות בעצמם.²⁵ כידוע, האשם, אבי סבו של מוחמד והאיש שדחף את הקוריישים להתעצמות רבה במכה עד לשלטונם בה, מצא מותו בעזה, כנראה באחד ממסעי המסחר שלו.²⁶ אבו סופיאן, אביו של החליף-לעתיד מעאויה, היה מסוחרי מכה העשירים. הוא היה בעל שיירות שהגיע צפונה לסוריה ומן הסתם גם לארץ-ישראל.²⁷ מוחמד עצמו נתלווה למסעות המסחר שערך דודו אבו טאלב, שפרש עליו חסותו. ויש הסוברים שבמסעות אלה קלט מוחמד את יסודות המונותאיזם.

ידוע כי הסוחרים הערביים קשרו קשרים מסחריים גם בארץ-ישראל המערבית ובייחוד עם עזה (העיר שבעבר הרחוק היתה קשורה עם סחר המעבר של הנבטים),²⁸ וכן ידוע על סוחר ערבי שישב שנים אחדות בציפורי.²⁹

- 24 עיין: R. Paret, 'Les villes de Syrie du—sud et les commerciales d'Arabie a la fin du VIe siècle', *Akten des XI internationalen byzantinischen Kongresses*, München 1960, pp. 438-444; וכן ראה: M. Avi-Yona, 'Greek Christian Inscriptions from Rihab', *The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, XIII (1948), pp. 68 ff., esp. 71-72; R. Horning, 'Verzeichnis von Mosaiken aus Mesopotamien, Syrien, Palästina und dem Sinai', *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins*, XXXII (1909), pp. 134 ff.
- 25 על סוחרי מכה ומקומם בסחר השיירות ראה בהערות הבאות אודות אישים שונים: כך, למשל, שומעים על אורחת גמלים אחת של אבו סופיאן שמנתה אלף גמלים. זו הגיעה לסוריה ושבה עמוסת סחורות. לכירת השיירה על-ידי מוחמד ואנשי אל-מדינה הביאה לקרב המפורסם בכדר. על הנושא באופן כללי ראה: H. Lammens, 'La mecque à la veille de l'Hegire', *Melanges de l'Universite Saint-Joseph, Beyrouth*, IX, fasc. 3 (1924), pp. 120 ff., 284; וכן א"נ פולק, דברי ימי הערבים משחר קיומם ועד לדורותינו, ירושלים תש"ז, עמ' 53, 69 ועוד. ראה גם מאמרו של פארט (לעיל, הערה 24).
- 26 ראה: D. Sourdel, 'Ghazza', *The Encyclopedia of Islam*, II, Leiden-London 1965, p. 1056; W.M. Watt, 'Hashim B. Abd Manaf', *ibid.*, III (1971), p. 260
- 27 על אבו סופיאן ראה, למשל: W.M. Watt, 'Abu Sufyan', *ibid.*, I (1960), pp. 155-156
- 28 ראה לעיל, הערה 26.
- 29 ראה מאמרו של פארט (לעיל, הערה 24), עמ' 444. לקטע מן המעג'ם של אל בכרי ותרגומו, ראה: ש' אסף ול"א מאיר (עורכים), ספר היישוב, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 53, ציפורי, מס' 1. אמנם מסופר בקטע שאותו סוחר שהה עשר שנים בסוריה, אך נרמז שהוא חי בציפורי. הוא נשא לאשה שפחה יהודיה מציפורי וממנה נולד יורשו.